

УДК 910.4 (091)

Холковська Т.Ю.

Замки та палаці Поділля у працях польських дослідників

У статті подано інформацію про краєзнавчі дослідження XIX століття, що стосувалися характеристики замків та палацових комплексів Поділля. Проаналізовано вклад польських вчених у розвиток географічної науки Подільського регіону.

Ключові слова: замки, палаці, Поділля, польські дослідники.

Холковская Т.Ю. Замки и дворцы Подолья в работах польских исследователей. В статье представлена информация о краеведческих исследованиях XIX века, касающиеся характеристики замков и дворцовых комплексов Подолья. Проанализированы вклад польских ученых в развитие географической науки Подольского региона.

Ключевые слова: замки, дворцы, Подолье, польские исследователи.

Kholkovska T. Castles and palaces of Podolia in the works of of Polish researchers. The paper contains information about XIX century local history researches concerning the characteristics of castles and palace complexes of Podolia. Analyzed is the contribution of Polish researchers into the geographic science of Podolia region.

Keywords: castles, palaces, Podolia, Polish researchers.

Постановка проблеми. Починаючи з XVIII й, особливо, упродовж XIX ст., комплексні по суті дослідження природи у західних регіонах України, поряд з українськими й російськими науковцями, проводили й польські та чеські вчені. Особливу групу наукових праць кінця XIX – початку XX століть складають багатотомні видання історико-географічного і краєзнавчого спрямувань, видані у Польщі.

Географічні й краєзнавчі дослідження польських вчених кінця XVIII – початку XX ст. часто стосувалися населених пунктів, церковних приходів, палаців та замків. Замки та палацові комплекси, як значні споруди, яскраво представлені у працях багатьох дослідників, зокрема Й. Ролле, А. Яблоновського, В. Марчинського тощо. Кожен з цих вчених відіграв значну роль у пізнанні Поділля минулих епох.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У результаті аналізу опублікованої літератури були досліджені праці, в яких висвітлюються твори та діяльність того чи іншого польського вченого (Костриця Ю.М., Баженова С.Е., Кошель О.М., Козельська Л.Д.). Можна зазначити, що здобутки польських вчених є досить використовуваними істориками, географами, етнографами тощо. Однак, аналіз та характеристика даних про палаці та замки Поділля є неповними, а тому потребують подальшого висвітлення.

Формулювання цілей статті, постановка завдання. У статті поставлено мету проаналізувати характеристику палаців та замків Поділля в працях польських вчених та показати їх внесок у активізацію краєзнавчого руху на Поділлі.

Виклад основного матеріалу. Одна з визначних постатей поляків-дослідників Поділля – це доктор Антоні Ролле. Або Йосип Йосипович, як його називали місцеві жителі. Антоній-Йосип народився у 1830 р. на хуторі Генріхівка, тепер це село Роля Шаргородського району. Одержавши вдома початкову освіту Й.Й. Ролле з 1842 року продовжив навчання в Немирівській гімназії. А потім, через неблагонадійність, був змушений перевестися спочатку до Вінницької, потім до Білоцерківської й, зрештою, в 1849 році до Київської міської гімназії. Щоб мати

змогу в найкоротший час бути матеріально самостійним, Й.Й. Ролле, після завершення гімназичної освіти 1850 року, обрав для продовження навчання медичний факультет університету св. Володимира в Києві. По закінченні університету, Ролле працював лікарем у містечку Яришеві на Поділлі. Шість років яришівського періоду були насичені його першою самостійною лікарською практикою, працею над проблемами психіатрії і сформувавши його, як ученого в галузі медицини. Проте відомий він нам як історик-письменник, автор численних монографій, статей і нарисів з історії та географії Правобережної України XVI—XIX століть.

Надзвичайно успішними й плідними можна вважати 1866-1882 роки, так званого, другого періоду "кам'янецького життя" Й. Ролле. В цей час він утвердився в колах наукової громадськості України та Польщі як доктор Юзеф Антоній, як учений-історик і краєзнавець, історіограф і археограф, статистик і демограф, а, головне, як відомий письменник на ґрунті дослідження історії та культури Правобережної України. Визнання науковця і літератора принесли йому монографії "Замки подільські на молдавському прикордонні" (1880), "Полоніка. Матеріали з історії Польщі в російських виданнях" (1879) та "Історичні оповідання" (з 1876 року).

Цікавим є дослідження «Початок польської торгівлі на Чорному морі і навігація по Дністру», де, спираючись на архівні джерела, Й. Ролле розповідає про спроби багатих подільських землевласників П. Потоцького і В. Дзедушинського наприкінці XVIII ст. налагодити навігацію по Дністру і Чорному морю.

Отож, внаслідок копітких досліджень і напруженої творчої праці Й.Й. Ролле опублікував упродовж 1869-1872 років у Краківському "Огляді Польському" монографію "Замки подільські на молдавському прикордонні" [2], яка 1872 року була видана друком окремою книгою обсягом 532 сторінки і тиражем - усього 40 примірників. Дослідження одразу ж привернуло увагу фахівців, було належно сприйнято в польському суспільстві й, природно, одержало як позитивні, так і негативні відгуки критиків. Дійсно, видання ще відзначалося недосконалістю в систематизації матеріалу, мало значні фактичні прогалини, чимало неточностей у висвітленні історичних подій XV-XVIII ст. на Поділлі. Тому автор присвятив майже вісім років життя, щоб збагатити джерельну базу дослідження, доопрацювати, доповнити численним новим матеріалом і вдосконалити виклад змісту монографії. Вона під назвою "Замки подільські на молдавському прикордонні" й під авторським псевдонімом "д-р Антоній Ю." була видрукована 1880 року у Варшаві, як друге, доповнене і перероблене видання в трьох томах (т.1, 308 с., т.2, 304 с. і т.3, 290 с.), які склали загальний обсяг - 912 сторінок.

Навіть для нинішньої історичної науки не втратили свого сенсу і значення такі розділи "Замків подільських" як "Кам'янецькі вірмени", "27-ми річне турецьке панування", "Стара фортеця і фортифікація міста", описи міст і сіл Наддністрянщини й інші аспекти, підняті у трьохтомнику. Водночас у 60-ті – на початку 80-х років Й.Й. Ролле притримується офіційного погляду польської історіографії на Україну, що особливо простежується в його "Замках подільських". Він твердив у монографії, що "Кам'янець є твердиною польської цивілізації на Поділлі", "Кам'янець-Подільський – втілення чисто польських прагнень латинського духовенства", "Кам'янець – пристанище для коронного гетьмана після битв з розбурханим козацтвом", що "вірмени схильні обманювати і шахраювати" і т.п. У трьохтомнику відчутне негативне ставлення Й.Й. Ролле до

національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. Однак, сам Й.Й. Ролле, згодом опрацьовуючи нові документальні джерела з історії України, поступово осмислив свою хибну позицію в творчості і у зрілий період науково-літературної діяльності 80-х – початку 90-х років XIX ст., в основному відійшов від подібних категоричних, антиукраїнських випадів. Спокутуючи, певною мірою, свою провину, Й.Й. Ролле не шкодував фарб і епітетів в описі принад українського народу, підкреслював справедливість боротьби козаків і гайдамаків проти польських панів та шляхти. Не зважаючи на зазначені недоліки трьохтомника "Замків подільських", ця монографія одержала неабияке схвалення й визнання у польській і українській історіографії.

З нашого погляду, монографія Й.Й. Ролле "Замки подільські" має непересічне наукове значення. Цінна вона передусім унікальними історичними фактами, подіями, описами життя і побуту магнатських родин, польської шляхти і українського населення. Не дивно, що ця праця стала джерельною базою для написання трилогії Г. Сенкевича "Вогнем і мечем", "Потоп" і "Пан Володичівський", створення книг Ю.Й. Сіцінським "Город Каменец-Подольский" (1895), "Оборонні замки західного Поділля" (1927), В.К. Гульдманом "Пам'ятники старины в Подолии" (1901), і, зрештою, при підготовці нарисів до томів "Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область" (1971), "Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область" (1972), для створення інших праць з історії середньовічної України. Безумовно, "Замки подільські" заслуговують перекладу і видання українською мовою з відповідними коментарями, поясненнями та історіографічним аналізом.

Джерельною базою написання праці слугували магнатські сімейні архіви, стародруки, раритетна польська література, яка до цього часу була майже недоступна для пересічного дослідника. Крім того, Ролле детально вивчав видання Київської археографічної комісії і «Описи актових книг», які видавались управлінням київського центрального архіву.

Отже, перший і другий томи "Замків подільських" присвячені історії міста Кам'янця-Подільського. Зокрема, шість розділів, що склали перший том, висвітлювали минувшину міста від його початків до кінця XV ст., різномаїте життя міста в XVI і XVII ст. до захоплення його турками, двадцятисемирічне турецьке іго на Поділлі, сумне становище міста і краю після османського панування, історію Кам'янця у XVIII ст. і характеристика трьох станів міського населення у XVIII ст.: духовенства, військових та міщан.

Другий том містить детальний опис кам'янецької фортеці і міських оборонних укріплень, нариси про комендантів замку, дослідження про вірменську общину в Кам'янці, огляд впровадження і розвиток римо-католицької конфесії, унії і православ'я та історико-архітектурний зріз католицьких монастирів та костелів.

У третьому томі були подані історичні описи основних придністерських населених місць Поділля з їхніми замками і оборонними спорудами. В томі особливе місце займає докладний історичний опис містечка Жванця на Дністрі, де знаходився замок Каліновських, котрий потім належав Комару. Він мав потужні ворота і бастіони. За стінами замку можна було розгледіти церкву з двома куполами. Також знаходимо детальну інформацію про села Окопи на Збручі, Брагу на Дністрі, Устя на Дністрі, Шаргород і Могилев-Подільський на Дністрі, Панівці на Смотричі, де розташовувались замок Потоцьких та палац Старжинських, котрий мав колони, лоджії на першому поверсі та балкони. Цікаві палаци та замки також

знаходились у Чернокозинцях (двоповерховий палац Сарнецьких з портиком) та Барі (замок-фортеця Конецпольських та панський маєток над річкою Рів).

Пізніше Ролле видав ще кілька статей у варшавському журналі «Клоси». У них були описані подільські села Супруньківці, Михайлівка, Кривчик, Жванчик, Отроків, Тинна, Маліївці, Стріхівці, Миньківці, Струга і Вербовець (Ушицький повіт), Яришів, Шаргород, Могилів, Немія, Юрківці і Лядава (Могилівський повіт), Нігин (Кам'янецький повіт), Сутківці (Летичівський повіт), Ярмолинці, Шарівка, Боднарівка і Бобрухи (Проскурівський повіт). Всі описи ілюстровано гравюрами або малюнками.

Досліджуючи історію Ролле надавав важливого значення вивченню джерельної бази. Тому є не випадковими декілька статей, в яких автор рекомендує науковцям і краєзнавцям всебічно використовувати у своїх дослідженнях архіви, займатися археографічною роботою.

Проте, враження від монографії «Замки Подільські...» доктора Антоні не були б повними, якби аналіз наукового доробку не супроводжувався аналізом творчості другої визначної постаті з когорти подільських природолюбів. Акварелі та гравюри Наполеона Орди надають містечкам, селам, замкам, млинам і краєвидам об'ємності та барв.

Народився Наполеон Орда 19 лютого 1807 в родовому маєтку Вороцевичі біля містечка Іваново у Білорусі. Батько його був інженером-фортифікатором, будував на Поліссі дороги і канали. Прізвище їх, очевидно, татарського походження, а ім'я синові Михайло Орда дав на честь французького імператора. Отримавши гарну домашню освіту, Наполеон був прийнятий у популярну тоді серед молоді Свіслочську гімназію, після закінчення якої поступив у Віленський університет на фізико-математичний факультет. Приймав участь у польському національно-визвольне повстанні, був нагороджений вищою нагородою Польщі – золотим хрестом «*Virtuti militari*» («Військова доблесть»). Після придушення повстання йому загрожувало заслання до Сибіру. І тоді він вирішує відправитися в еміграцію. Наполеон пройшов пішки дорогами Польщі, Австрії, Німеччини, Швейцарії та Італії і в 1833 році добрався до Парижа. У тодішній столиці європейської культури проживали багато відомих польських, білоруських, російських емігрантів та західноєвропейських митців. Композитори Фредерик Шопен, Ференц Ліст, Джоакіно Россіні, Джузеппе Верді, Шарль Гуно, Гектор Берліоз, письменники Адам Міцкевич, Оноре де Бальзак, Анрі Стендаль, Іван Тургенєв, співачка Поліна Віардо – з ними зустрічався, жив поруч, спілкувався і дружив, у їх колі творив Наполеон Орда. Він був прекрасним музикантом, композитором, художником і педагогом. Але над усіма захопленнями Наполеона Орди панувало образотворче мистецтво. Після тринадцяти подорожей країнами Європи залишилися сотні прекрасних малюнків, які й сьогодні прикрашають туристичні путівники.

Але художника все ж тягнуло на батьківщину. Дізнавшись, що імператор Олександр II оголосив амністію учасникам повстання 1830-31 років, Наполеон Орда повертається у свій родовий маєток. Однак, стара звичка подорожувати залишається. Починаються подорожі рідною Білорусією, Польщею, а потім Україною. До нашого часу дійшло 177 творів художника, на яких зображені архітектурні пейзажі України [4]. Один з альбомів літографій з малюнків Наполеона Орди зберігається у Волинському краєзнавчому музеї. У 1997 році до 190-річчя з дня народження художника в музеї було відкрито виставку його творів.

Його малюнки були використані під час підготовки проектів реставраційних робіт і багатьох інших архітектурних пам'яток України – Андріївської церкви в Києві, костюлу Іоанна Предтечі в Білій Церкві, фортеці в Кам'янці-Подільському, замків у Дубно та Острозі, древнього луцького замку Любарта. Треба зазначити, що малював Наполеон Орда з великою, майже фотографічною точністю. На малюнках тонко передані архітектурні деталі. Зокрема на кожному малюнку Орди є невеличка деталь - невимушено, немов ненароком, зображені люди: біля Золотих воріт у Києві прогулюються міщани, мчить кінна карета; по Стиру біля замку Любарта пливе човен з веслярами; біля замку в Дубно рухається однокінна завантажена підвода. Віддалені постаті, силуети присутні майже в кожній його роботі. Це начебто другорядні фрагменти, але вони передають атмосферу минулого.

Загалом для першої половини ХІХ ст. характерне лише становлення покомпонентних природничих досліджень. Тому наукові дослідження Поділля відзначалися певною безсистемністю, відсутністю чіткої схеми методики і методології дослідження. Однак, вони відіграли позитивну роль у нагромадженні фактичного матеріалу, сформували основу для подальшого активного розвитку поділлязнавства.

Важливим досягненням у створенні значного опублікованого архіву документів стали праці середини ХІХ – початку ХХ ст. польських і західно-українських вчених з історії середньовічної Польщі. У своїх збірках вони упорядкували значну кількість цінних документів і матеріалів тодішнього Подільського воєводства. Зокрема, начальник польського головного архіву давніх актів проф. С. Павенський та проф. О. Яблоновський упорядкували, прокоментували і видали у Варшаві протягом 1875-1895 рр. двадцятитомну збірку документів, матеріалів і нарисів під назвою «Історичні джерела. Польща ХVІ–ХVІІ ст. Географічний і статистичний огляд». Серед інших для дослідників Поділля значний інтерес складає ХІХ том, повністю присвячений Волині і Поділлю епохи ХVІ ст. (виданий у 1889 р.) і том «Люстрації королівських земель Руських, Волині, Поділля і України першої пол. ХVІІ ст.» (1877 р.), які підготував О. Яблоновський [3].

Наступним головним напрямком у діяльності дослідників і знавців Поділля було створення історико-статистичних, етнографічних описів усіх населених місць і краю загалом. Історико-статистичні розвідки поселень і церковних приходів Старокостянтинівського, Заславського (Ізяславського) і частково Новоград-Волинського повітів Волинської губернії, які нині формують північні райони Хмельницької області, здійснили краєзнавці В. Пероговський і А. Сендульський, Х. Корнаковський і Т. Стецький (1862-1871). Значна увага приділялася й складанню історико-статистичних описів Галичини і, зокрема, Західного Поділля. У 1857 р. був опублікований перший том матеріалів «Галицького історико-географічного словника», який підготував польський історик Ф. Сларчинський. Представляють інтерес повнотою даних «Географічно-статистичний опис Галичини» Г. Ступницького (1869), «Путівник статистично-географічних відомостей усіх місцевостей Галичини» Т. Оржеховського (1872), «Енциклопедія до краєзнавства Галичини під поглядом історичним, топографічним, статистичним...» А. Шнайдера (у двох томах 1868-1874). Крім того, в другій половині ХІХ ст. вийшли з друку спеціальні історико-статистичні описи Тернопільського (М. Новицький, 1872; В. Сатке, 1895), Тереховлянського (Ю. Байгер, 1899),

Підгаєцького (М. Недзвецький, 1896) та інших повітів Тернопільського воєводства.

У 1859 році Густав Бельке видає «Нарис історії натуральної Кам'янець-Подільського...» [1]. У дослідженні подається характеристика укріплень фортеці, аналіз навколишніх місцевостей та цікаві факти про життя Кам'янець-Подільського.

Висновки. Зрозуміло, що історико-статистичні і географічні описи населених пунктів, місцевостей палаців та замків Східного і Західного Поділля, Південно-Західної Волині не рівнозначні за якістю, професійністю і об'єктивністю виконання, часто є носіями соціального замовлення тогочасної політичної системи і одночасно віддзеркалюють ідеологічні суперечності між російськими, польськими і німецькими дослідниками і краєзнавцями на теренах України. Негативно позначилися на таких працях відсутність єдиних методик вивчення, слабка їх наукова обґрунтованість, суб'єктивні підходи до висвітлення окремих питань у роботі авторів і низки їх місцевих кореспондентів. З одного боку, в описах представлена статистика, основні етапи історії розвитку міст і сіл, охарактеризовані різноманітні споруди, а з іншого – поза увагою залишилися соціальні сторони життя трудових верств населення, переважали геральдичні характеристики власників маєтків.

Але багато праць, зокрема і трьохтомник "Замки подільські на молдавському прикордонні", «Нарис історії натуральної Кам'янець-Подільського...», «Історичні джерела. Польща XVI–XVII ст. Географічний і статистичний огляд» не втратили актуальності й досі і, по суті, є цінними надбанням та джерелами для сучасної науки, а гравюри та акварелі Наполеона Орди дають змогу подивитися очима сучасника польських дослідників XIX століття на замки та містечка, дають можливість зануритись у тогочасне життя та атмосферу.

1. Belke G. Rys historyi naturalnej Kamieńca Podolskiego, poprzedzony krótką wiadomością o pracach uchonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, w Polsce w XIX wieku / Gustaw Belke. – Warszawa, 1859. – 114 s.
2. D-r Antoni J. Zameczki podolskie na kresach multańskich / Antoni Rolle. – Kraków, 1880 (t. 1-3).
3. Jabłonowski A. Źródła dziejowe: w XXII t. / A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877-1897. – T. V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich, Wołyń, Podola i Ukrainy. – 1877. – 476 s; T. XIX: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. – 1889 – 511 s.
4. Napoleon Orda Album Widoków Historycznych Polski.